

письменной речью. В представленном материале собраны и проанализированы труды ведущих отечественных и зарубежных ученых, отражающие знания о психофизиологической структуре письменной речи и предпосылок ее формирования, современные представления логопедии о проблемах нарушения письма у младших школьников. Отмечено, что познавательная деятельность младших школьников с дисграфией характеризуется определенными особенностями: более низким уровнем развития мышления, восприятия, памяти, внимания, неоднородностью и вариативностью проявлений, различной структурой нарушений, диспропорцией в развитии психических процессов, а также различных структурно-функциональных компонентов психических функций. В статье рассматривается проблема эффективности логопедической работы по преодолению дисграфии у младших школьников, которая значительно возрастает при целенаправленном развитии у них не только специфических, но и общефункциональных механизмов речевой деятельности (мышления, восприятия, памяти, внимания) в процессе комплексного коррекционно-развивающего обучения.

Ключевые слова: письменная речь, дисграфия, речевое развитие, речевая деятельность, языковая способность.

Tentser LV Psycholinguistic Mechanisms occurrence different forms dysgrafy in children of primary school age.

The article analyzes the formation of writing skills and reveal the psychological and psycholinguistic mechanisms of different forms of dysgraphia children of primary school age. The basic conditions for the formation of writing skills, emphasizes the role of language abilities in learning writing. The submission collected and analyzed the works of some domestic and foreign scholars, reflecting the knowledge of the structure of psychophysiological processes of writing and background of their formation, modern representations of speech therapy on violations of the letter at younger students. Noted that the cognitive activity of younger schoolboys with dysgraphia is characterized by certain features: a low level of thinking, perception, memory, attention, heterogeneity and variability manifestations, different structure violations disproportion in the development of mental processes, as well as various structural and functional components of the mental functions. The problem of efficiency of speech therapy in overcoming dysgraphia in primary school children, which increases considerably with purposeful development they not only specific but also mechanisms zagalnofunktsionalnih written speech activity (thinking, perception, memory, attention) in integrated remedial developmental learning.

Keywords: written speech, dysgraphia, language development, speech activity, language ability.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2014р.

Статтю прийнято до друку 17.03.2014р.

Рецензент: д.п.н., проф. Конопляста С.Ю.

УДК 376.37

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕНСОРНОЇ АЛАЛІЇ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Тищенко В. В.

кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник

Сенсорна алалія належить до найскладніших порушень мовленнєвого розвитку. Водночас, не зважаючи на високий інтерес практики до проблем корекції сенсорної алалії у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, розробленість цієї проблеми в логопедичній науці залишається недостатньою.

Серед актуальних проблем у вивченні сенсорної алалії слід назвати проблему диференційної діагностики названої патології від інших порушень психофізичного розвитку: сенсорних (глухота та туговухість), інтелектуальних (розумова відсталість, затримка психічного розвитку), аутизму.

Вкрай незадовільним є методичне забезпечення корекційно-розвивальної роботи при сенсорній алалії. Так при наявності окремих розробок, що стосуються діагностики та корекції певних компонентів мовленнєвої діяльності цієї категорії дітей, цілісна система, спрямована на комплексне подолання названої патології все ж відсутня.

Дослідження проблем алалії потребують осучаснення, оскільки більшість з них проводились в другій половині 20 століття, а за часів незалежної України дослідження з цієї проблематики не проводились узагалі.

Все це не лише створює значні труднощі щодо виявлення та організації адекватної корекційної допомоги цій категорії дітей, але й ускладнює підготовку фахівців до такої роботи.

З огляду на означене вище вважаємо за необхідне актуалізувати концептуальні положення у вивченні сенсорної алалії з метою подальшої розробки сучасних підходів до її діагностики та корекції.

Сенсорною алалією в логопедичній науці називають первинний недорозвиток імпресивного мовлення центрального органічного ґенезу в дітей з достатнім рівнем сформованості тонального слуху (В.Орфінська, Н.Трауготт, С. Кайданова, Є.Соботович та ін.) [4; 5]

Саме первинний характер порушення імпресивного мовлення при цій формі патології є ключовим і визначальним щодо розуміння природи системного недорозвитку мовлення в цілому, первинного характеру порушення діяльності засвоєння мови, та вторинного – діяльності з її використання.

Однак не менш важливим є й розуміння психологічних механізмів сенсорної алалії. Сенсорна алалія

настає в результаті ураження гностичних полів слухової, скроневої долі кори домінантної півкулі головного мозку. Зазвичай ураженим виявляється центр Верніке та ділянки кори, що прилягають до нього. У разі значного ураження в патологічний процес можуть бути втягнуті негностичні поля в центрі та в задніх ділянках скроневої долі, що забезпечують запам'ятовування та відтворення фонологічних та лексичних одиниць мови.

Функції, які забезпечують ці ділянки кори головного мозку, є надзвичайно складними. Це розрізнення та розпізнавання фонем, що становить основу діяльності засвоєння мови на всіх її рівнях: фонетико-фонематичному, лексичному та граматичному, сприймання та розуміння мови.

Оскільки фонематичне сприймання є базовим процесом діяльності засвоєння мови, то його порушення неминуче відображається на стані оволодіння дитиною мови, призводить до грубого системного недорозвитку імпресивного та експресивного мовлення (вторинно).

Фонематичне сприймання є специфічною формою слухового сприймання. Окрім сформованості власне тонального (фізичного) слуху воно потребує аналізу акустичної мовленнєвої інформації на двох рівнях: сенсорному та перцептивному (Є.Соботович) [4].

Сенсорний рівень слухового сприймання забезпечує розрізнення фонем за їхніми фізичними акустичними ознаками. Це дозволяє відчувати різницю в звучанні фонем, створює можливості для їхньої імітації у власному експресивному мовленні. Однак націлений на виявлення різниці у звучанні сенсорний рівень слухового сприймання не дає можливості розпізнавати фонем. Тому одна й та сама фонема, вимовлена різними людьми, на сенсорному рівні сприймається як різні звучання.

Розпізнавання фонем, тобто виділення однакових фонем у мовленні різних людей, здійснює перцептивний рівень слухового сприймання. Він дає можливість визначати фонем за їх корисними акустичними ознаками, та відмежовуватись від ознак варіативних, що неминуче додаються до звучання фонем індивідуальними особливостями голосу кожної конкретної людини. Саме завдяки перцептивному рівню безмежні варіанти звучання фонем у мовленні усіх мовців, можуть бути зведені до обмеженого числа звукотипів, притаманних конкретній мовній системі. Так, в українській мові нараховують 38 фонем (32 приголосні та 6 голосних).

Оскільки вся інформація, якою ми обмінюємось у процесі комунікації, в кінцевому результаті кодується за допомогою фонем, то без оволодіння фонемним складом мови стає неможливим або значно ускладнюється її засвоєння та використання в актах комунікації.

Перцептивний рівень забезпечує стабілізацію слухового сприймання, уможлиблює виділення в мовленні різних людей, що володіють певною мовою, стабільних постійних елементів: фонологічних, лексичних, морфологічних, синтаксичних, що складає основу засвоєння та використання мови для комунікації (Є. Соботович, І. Соботович).

Сенсорний рівень є базовим, він першим формується в онтогенезі. Про його нормальне функціонування свідчить поява лепету (≈ 6 міс.), яким дитина намагається імітувати звуки сприйняті з мовлення оточуючих. Без сенсорного рівня слухового сприймання формування перцептивного рівня неможливе. Перцептивний рівень формується в онтогенезі з 10 міс. приблизно до 2 років (Є. Соботович, І. Соботович).

При сенсорній алалії порушеними можуть виявитись обидва рівні слухового сприймання. Проте симптоматика буде різною.

При порушенні сенсорного рівня слухового сприймання здатність до розрізнення звуків мови значно ускладнюється, а в тяжких випадках унеможлиблюється. Навіть різко контрастні звуки дитина може сприйняти як однакові. Окрім того, унаслідок цього страждає здатність до імітування звуків, навіть якщо мовно-рухові механізми мовленнєвої діяльності є збереженими. Порушення сенсорного рівня негативно впливають на формування перцептивного рівня слухового сприймання, а отже, призводять до грубих вад діяльності засвоєння мови та, передусім, розуміння мовлення інших. Експресивне мовлення за змістовим наповненням нагадує мовлення глухої дитини. Діти не реагують на мовлення, не розуміють його.

Порушення перцептивного рівня (при збереженості сенсорного) проявляються інакше. Передусім збережений сенсорний рівень слухового сприймання уможлиблює імітацію дитиною звуків сприйнятих з мовлення дорослих. А тому дитина може повторити за дорослими окремі звуки, склади, слова, іноді навіть невеликі речення. Саме тому в її експресивному мовленні можуть бути присутніми окремі слова та вислови, що часто вживаються в мовленні дорослих. Щоправда у багатьох випадках вони є стереотипними, не завжди точно відповідають мовній ситуації. Спроби розкласти такі конструкції на окремі слова та намагання уточнити у дитини їх значення чи значення виразу в цілому залишаються безрезультатними. Що свідчить про грубі порушення розуміння мовлення, які виникають через несформованість перцептивного рівня слухового сприймання.

Означена специфіка дає змогу виділити дві форми сенсорної алалії:

- з переважним порушенням сенсорного рівня слухового сприймання;
- з переважним порушенням перцептивного рівня слухового сприймання (Є.Соботович) [3; 4].

Обидві форми поєднує спільний симптом – грубе порушення імпресивного мовлення, в основі якого лежить несформованість центрального мозкового механізму мовно-слухового аналізатора. В обох випадках спостерігають несформованість перцептивного рівня слухового сприймання: хоч у першому разі це порушення матиме вторинний характер, а в другому – первинний. В обох випадках порушення розуміння мовлення пов'язане з відсутністю стабілізації слухового сприймання та має спільний специфічний патологічний механізм, що має назву *замикальна акупатія – порушення формування зв'язку між звуковою оболонкою слова та його значенням*. У дітей з сенсорною алалією такий зв'язок не утворюється через відсутність стабільності у звучанні слів, які дитина сприймає з мовлення оточуючих дорослих.

За даними М.Красногорського, такі зв'язки між звучанням слова та його значенням у нормі формуються після 3–5 збігів, а в дітей з сенсорною алалією – не менше ніж після 20–25 збігів.

Різниця між двома формами сенсорної алалії полягає насамперед у стані експресивного мовлення.

При порушеному сенсорному рівні слухового сприймання (перша форма сенсорної алалії) експресивне мовлення практично відсутнє. При збереженому – (друга форма сенсорної алалії) – в експресивному мовленні можуть траплятися деякі слова, речення, фрагменти висловів, які дитина імітаційно засвоює з мовлення дорослих, та не завжди адекватно використовує у власному мовленні.

Водночас виділяють й інші форми алалії.

В.Орфінська, М.Жинкін виділяють окрему форму семантичної алалії, при якій сприймання лексичних складників мовлення є відносно збереженим, але порушується розуміння фразового мовлення [1].

За даними О.Р.Лурії варто розмежовувати випадки, коли порушенням виявляється сприймання звуків, слів та складних мовленнєвих структур.

Що стосується мовленнєвої симптоматики моторної алалії, то найсуттєвіші порушення проявляються в дітей з сенсорною алалією на рівні імпресивного мовлення. Порушення розуміння можуть бути настільки грубими, що дитина справляє враження глухої або розумово відсталого (останній висновок часто роблять при частковій сформованості частково сформованого (переважно репродуктивного) експресивного мовлення).

Маючи значні проблеми з диференційованим сприйманням звукової оболонки слова, діти часто спираються на ритмічне та інтонаційне оформлення мовлення. Дитина з сенсорною алалією чітко реагує на різну інтонацію вислову, може розрізняти слова, а іноді й невеликі фрази з різною складовою та ритмічною структурою (Н.Трауготт [5], С.Мнухін).

Однак таке сприймання є неповноцінним і фрагментарним. У кращому разі воно дає можливість дитині відносно непогано орієнтуватися лише в побутових висловах, що часто використовуються в її оточенні.

Специфічною особливістю сприймання мовлення в дітей з порушенням перцептивним рівнем слухового сприймання є труднощі диференціації слів з однаковою складовою та ритмічною структурою. У складних випадках такі слова дитина не в змозі диференціювати, у легших – помилки виникають тільки при сприйманні слів, до складу яких входять звуки близькі за акустичними ознаками. Труднощі розрізнення слів паронімів можуть бути в дітей з сенсорною алалією тривалий час, іноді навіть у старших класах школи.

За даними В.Орфінської, у міру поступового оволодіння диференційованими ознаками фонем у мовленні дітей починають превалювати грубі спотворення послідовностей звуків у словах (елізії, контамінації, персеверації та антиципації). Такі спотворення є нестабільними: кожного разу, вживаючи слово, дитина вимовляє його по-іншому.

Поступово зникаючи в усному мовленні, означені вище помилки переходять у писемне мовлення, спричиняючи стійкі дисграфії та дислексії.

Лексичній стороні мовлення дітей з сенсорною алалією властива бідність та звуженість семантичної структури слова. Імпресивний словник містить переважно слова з близького побутового досвіду дітей. Це переважно іменники з конкретним значенням, невелика кількість широко вживаних дієслів, окремі прикметники. В експресивному мовленні слів може бути більше, проте їх значення дитина не розуміє, вживаючи такі слова переважно у складі стереотипних конструкцій, сприйнятих з мовлення інших людей. Нерідко при сенсорній алалії трапляються ехолоалії – повторення (а у випадку сенсорної алалії імітування) щойно почутих слів чи невеликих фраз у відповідь на попередню репліку співрозмовника. Часто слова, представлені в експресивному мовленні, не мають предметної співвіднесеності.

Через несформованість семантичних зв'язків між словами та труднощі диференціації звукової структури слів, в імпресивному мовленні дітей можуть бути труднощі розрізнення значень слів близьких за звучанням та семантикою, які в експресивному мовленні набувають характеру вербальних парафазій.

Досить часто при сенсорній алалії зі збереженим сенсорним рівнем слухового сприймання (друга форма сенсорної алалії) спостерігають підвищену мовленнєву активність дітей при різкому дефіциті засобів спілкування та відсутності контролю за власним мовленням. Такий симптом у логопедії позначають терміном *логорея*.

Натомість діти з порушенням сенсорним рівнем слухового сприймання, у яких відсутня здатність до

імітації, широко використовують у своєму мовленні міміку та жести.

У цілому загальною особливістю лексичної сторони мовлення дітей із сенсорною алалією є *переважання активного словника над пасивним*.

У міру усунення грубих дефектів сприймання мовлення та зростанні словника дітей з сенсорною алалією їхнє мовлення стає плавним, швидким, добре інтонованим. Проте смислове наповнення речень, їхнє граматичне оформлення залишається дефектним.

І під час сприймання, і в експресивному мовленні діти звертають увагу переважно на лексичне значення слів та ігнорують їхнє граматичне оформлення. Саме тому, сприймаючи інструкції, діти виявляють невпевненість, очікують допомоги з боку товаришів чи педагога. У власному мовленні багато аграматизмів.

Труднощі сприймання властиві не лише усному мовленню, але й читанню. Здебільшого вони пов'язані з ігноруванням дитиною граматичного оформлення слів, що проявляється під час сприймання складних поширених речень і особливо складних логіко-граматичних конструкцій. Через неточності розуміння прочитаної інформації дітям важко зрозуміти основну думку тексту, прихований підтекст тощо.

Характеризуючи немовленнєву симптоматику сенсорної алалії, слід звернути увагу на найбільш специфічні та діагностично значимі особливості слухової функції цієї категорії дітей.

За даними Н. Трауготт, специфіка слухового сприймання при сенсорній алалії проявляється в незначному зниженні тонального слуху, що здебільшого має нестабільний характер [5].

Стан слухового сприймання значно залежить від попереднього слухового навантаження, новизни оточення і ситуації.

Стан слухової функції може погіршитись під вечір або в незнайомому місці. Батьки досить часто скаржаться на те, що стан слуху дитини викликає занепокоєння, оскільки вона не завжди реагує навіть на сильні слухові подразники.

Через означені особливості для диференційної діагностики сенсорної алалії та глухоти мають значення аудіограми, зроблені з інтервалом в 1–2 тижні. При сенсорній алалії вони демонструють незначні, але нестабільні зниження слуху, на відміну від глухоти, де зниження слуху буде значним і стабільним.

Водночас при сенсорній алалії спостерігають парадоксальну реакцію на монотонні звуки незначної сили, що має назву *гіперакузія*. Дитина різко та роздратовано може реагувати на звуки води, що крапає з крана, або на шурхіт паперу.

Є відмінності у сприйманні мовних та немовних звуків. Дитина виявляє реакції на звуки природи, музичних інструментів, може розрізнявати їх. Водночас реакції на мовлення (наприклад на власне ім'я) взагалі можуть бути відсутні.

Важливою діагностичною особливістю сенсорної алалії є стан голосу дітей. Їхній голос здебільшого є дзвінким, чистим, без гугнявого відтінку, що дозволяє диференціювати сенсорну алалію від глухоти.

Часто в дітей з сенсорною алалією спостерігають підвищену збудливість, дратівливість, надмірну моторну активність. Дитині важко висидіти на місці, їй складно тривалий час концентрувати увагу на навчальному чи діагностичному матеріалі. Довгий час навіть у шкільному віці в них переважають ігрові мотиви. Підвищеній дратівливості сприяють труднощі розуміння оточенням їхнього мовлення.

Іноді при сенсорній алалії можуть проявлятися порушення зорового сприймання, що пояснюють близькістю зон органічного ураження до зорової кори потиличних зон кори головного мозку. У цих випадках можуть виникати зорові агнозії, нестабільність зорової уваги, зниження зорової пам'яті, особливості зоропросторового та буквеного гнозису.

Названі науково-теоретичні положення мають бути покладені в основу оновлення змісту та навчально-методичного забезпечення діагностики та корекції сенсорної алалії та підготовки фахівців логопедів у вищих педагогічних навчальних закладах.

Література

1. **Жинкин Н.И.** Механизмы речи . — М.: АПН РСФСР, 1958.
2. **Орфинская В.К.** Сравнительный анализ нарушений речи при афазии и алалии. — Л., 1960.
3. **Соботович Е. Ф., Рождественская М. В.** Особенности психического и речевого развития детей с моторной алалией. — В кн. : Вопросы дефектологии. — К. , 1975, — Вып. 10. — С. 70-86.
4. **Соботович Е. Ф.** Психофизиологическая структура речевой деятельности и ее формирование в процессе нормального онтогенеза. Ст. в сб.: Коррекционное обучение и воспитание детей с нарушениями слуха и речи. — К. 1989.
5. **Трауготт Н. Н., Кайданова С. И.** Нарушение слуха при сенсорной алалии и афазии экспериментально-клиническое исследование издательство. —Л.: «Наука», 1975.

Reference

1. **Zhinkin N.I.** Mehanizmy rechi . — М.: APN RSFSR, 1958.
2. **Orfinskaja V.K.** Sravnitel'nyj analiz narushenij rechi pri afazii i alalii. — L., 1960.
3. **Sobotovich E. F., Rozhdestvenskaja M. V.** Osobennosti psihicheskogo i rechevogo razvitija detej s motornoj alaliej. — V kn. : Voprosy defektologii. — K. , 1975, — Vyp. 10. — S. 70-86.
4. **Sobotovich E. F.** Psihofiziologicheskaja struktura rechevoj dejatel'nosti i ee formirovanie v processe normal'nogo ontogeneza. St. v sb.: Korrekcionnoe obuchenie i vospitanie detej s

narushenijami sluha i rechi. – K. 1989. 5. Traugott N. N., Kajdanova S. I. Narushenie sluha pri senzornoj alalii i afazii jeksperimental'no-klinicheskoe issledovanie izdatel'stvo. –L.: «Nauka», 1975.

Тищенко В. В. Дослідження сенсорної алалії у психолого-педагогічному дискурсі

У статті розглядаються актуальні питання вивчення сенсорної алалії з позицій сучасних психолого-педагогічних досліджень, представлено стан сучасного наукового дискурсу щодо проблем діагностики та корекції названої патології. Не зважаючи на високий інтерес педагогічної практики до означених проблем рівень їх висвітлення в науково-методичній літературі залишається недостатнім. Все це не лише створює значні труднощі щодо виявлення та організації адекватної корекційної допомоги цій категорії дітей, але й ускладнює підготовку фахівців до такої роботи. З огляду на означене автор вважає за необхідне актуалізувати концептуальні положення у вивченні сенсорної алалії з метою подальшої розробки сучасних підходів до її діагностики та корекції. У статті представлено аналіз питань, пов'язаних з вивченням психологічних механізмів сенсорної алалії, диференціації її форм, аналізу мовленнєвої та немовленнєвої симптоматики. Розглядаються питання визначення сенсорної алалії, її патогенезу, структури первинного та вторинних дефектів мовленнєвої діяльності, найбільш специфічних та діагностично значимих особливостей слухового та зорового сприймання, мислення, поведінки. Названі науково-теоретичні положення мають бути покладені в основу оновлення змісту та навчально-методичного забезпечення діагностики та корекції сенсорної алалії та підготовки фахівців-логопедів у вищих педагогічних навчальних закладах.

Ключові слова: сенсорна алалія, діагностика, корекція, психологічні механізми, особливості мовленнєвої діяльності.

Тищенко В. В. Исследования сенсорной алалии в психолого-педагогическом дискурсе.

В статье рассматриваются актуальные вопросы изучения сенсорной алалии с позиций современных психолого-педагогических исследований, представлено состояние научного дискурса по проблемам диагностики и коррекции указанной патологии. Несмотря на высокий интерес педагогической практики к обозначенным проблемам, уровень их освещения в научно-методической литературе остается недостаточным. Все это не только создает значительные трудности по выявлению и организации адекватной коррекционной помощи этой категории детей, но и усложняет подготовку специалистов для такой работы. Исходя из изложенного, автор считает необходимым актуализировать концептуальные положения в изучении сенсорной алалии с целью дальнейшей разработки современных подходов к ее диагностики и коррекции. В статье представлен анализ вопросов, связанных с изучением психологических механизмов сенсорной алалии, дифференциации ее форм, анализа речевой и неречевой симптоматики. Рассматриваются вопросы определения сенсорной алалии, ее патогенеза, структуры первичного и вторичных дефектов речевой деятельности, наиболее специфических и диагностически значимых особенностей слухового и зрительного восприятия, мышления, поведения, личности. Указанные научно-теоретические положения должны быть положены в основу обновления содержания и учебно-методического обеспечения диагностики и коррекции сенсорной алалии и подготовки специалистов-логопедов в высших педагогических учебных заведениях.

Ключевые слова: сенсорная алалия, диагностика, коррекция, психологические механизмы, особенности речевой деятельности.

Tyschenko V.V. Researches of sensory alalia in psychological and pedagogical discourse.

The article discusses current state in the study of sensory alalia from the positions of modern psychological-pedagogical research, presented the state of scientific discourse on the problems of diagnostics and overcoming of the above pathology. Despite the high interest pedagogical practices to the indicated problems the level of their coverage in the scientific and methodological literature is still insufficient. This not only creates significant difficulties for the identification and organization of adequate overcoming care for this category of children, but also complicates the training of specialists for this work. Proceeding from the above, the author considers it necessary to update the conceptual provisions in the study of sensory alalia to further develop modern approaches to diagnostics and overcoming. The article presents the analysis of issues related to the study of psychological mechanisms touch alalia, the differentiation of its forms, analysis of verbal and nonverbal symptoms. The questions of definition sensory alalia, its pathogenesis, the structure of primary and secondary defects of speech activity, the most specific and diagnostically significant features of the auditory and visual perception, thinking, behavior, personality. These scientific and theoretical principles should form the basis for renewal of the content and methodological diagnostics and overcoming sensory alalia and training speech-language therapists in higher education.

Keywords: sensory alalia, diagnostics, overcoming work, psychological mechanisms, features of speech activity.

Стаття надійшла до редакції 23.02.2014

Статтю прийнято до друку 01.03.2014

Рецензент д.п.н., проф. Конопляста С.Ю.

УДК 377.121.22:376.42

**ЗМІСТ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ
ПРОФЕСІЙНО-ТРУДОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ**

Товстоган В.С.

кандидат педагогічних наук, доцент

Значимість освіти та її роль вважаються ключовими домінантами розвитку сучасного суспільства. У багатьох країнах світу усвідомили, що майбутнє за тією цивілізацією, яка максимально забезпечить розвиток інтелектуального й творчого потенціалу своїх громадян. А це можливо лише за умови відповідального ставлення